

СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ ТЕРМІНОТВОРЕННЯ: ТРАДИЦІЇ ТА НОВАТОРСТВО

Анотація. Проблеми сучасного українського термінотворення зумовлені впливом двох чинників – широким напливом іншомовної (англомовної) лексики, а також активним уживанням термінів-русизмів, що примусово впроваджувалися в українську терміносистему у ХХ столітті. У статті розглянуто особливості термінів, що позначають опредметнені дії, процесові поняття. Окрема увага приділяється віддієслівним прикметникам.

Ключові слова: термін, термінологія, термінотворення, науковий стиль, словотворчі моделі, інтерференція, власне українська лексика, запозичена лексика.

Doloh Olga

Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics,

Kharkiv, Ukraine

MODERN UKRAINIAN TERM FORMATION: TRADITIONS AND INNOVATIONS

Abstract: The reasons of problems of modern Ukrainian term formation are: using of russian terms which were put in language by force in 20 century and using a lot of english vocabulary. This article is about characteristics of terms which are used for perceived action, Process concepts. Also there is part about verbal adjectives.

Keywords: term, terminology, term formation, scientific style, word-making models, interferention, Ukrainian vocabulary, borrowed vocabulary.

Розвиток новітньої української термінології тісно пов'язаний із характером сучасної науки. Приблизно з середини ХХ століття темпи її

розвитку такі, що кількість опублікованих у наукових виданнях світу статей, наприклад, подвоюється кожні 12-15 років. Це означає, що для опрацювання нових публікацій навіть у вузькій галузі необхідні доведені до автоматизму навички перекодування наукової інформації зі світових мов, зокрема англійської, на українську.

На відміну від художнього стилю, у науці на перше місце виходить не форма повідомлення, а його зміст. Тому мова сучасної науки все більше виявляє тенденцію до творення універсальних форм вираження. Проте практика доводить, що найкраще людина сприймає інформацію і творить нові знання засобами рідної мови. Звідси і сучасні проблеми використання в науковому стилі тих мовних засобів української мови, які зберігають національну своєрідність мови і водночас є важливими текстотворчими одиницями сучасного наукового тексту. [1, с.220]

Нерідко можна почути і прочитати, що сучасна українська мова має достатню кількість мовних засобів, щоб передати якнайтонші відтінки наукової думки. І це справді так. Але правдою є і те, що українські вчені часто не знають багатств рідної мови, з одного боку, а на їхній мовній вправності позначився інтерференційний вплив російської мови, з іншого. До того ж в умовах сучасного українського міста, у якому здебільшого проживає і творить український науковець, його першою мовою, тобто мовою мислення, часто є мова російська або ж і російсько-український суржик. Виникає зворотна до згаданої вище проблема: щоб написати україномовний текст, учений змушений перекодувати російськомовний текст засобами української мови. Крім психологічного бар'єру, при цьому доводиться долати і бар'єр мовний. Низка проблем національного термінотворення зумовлена також насильницьким зросійщуванням української мови, починаючи з тридцятих років ХХ століття. Значних спотворень зазнали насамперед найменування зі своєю національною формою, що значно уподібнились до російських усупереч попереднім термінотворчим традиціям. Тому проблеми сучасного українського термінотворення і терміновжитку зумовлені впливом двох чинників –

глобалізацією сучасної науки і пов'язаним з нею широким впливом іншомовної лексики, а також із термінологічною спадщиною 30-80-х років ХХ століття, коли основною засадою українського термінотворення була така: із двох чи більше назв вибирати найближчу до російської. Нерідко таке найменування суперечило духові української мови і не відбивало системних взаємозв'язків українських назв спеціальних понять.

Назви процесових понять належать до тієї групи українських термінів, які активно творяться на національному мовному ґрунті і навколо яких невинно вирують термінологічні дискусії. Особливо активно поповнювався склад назв предметних дій і найменувань за дією, тобто продуктивність виявили передусім моделі творення віддієслівних іменників та прикметників.

Назви предметних дій займають важливе місце в науковій мові, оскільки процесові властивості об'єктів належать до найсуттєвіших ознак наукового поняття. Крім того, віддієслівні іменники є необхідним знаряддям мовного ущільнювання наукового тексту і узагальнювання виражених у ньому думок. Вони стають опорами, на яких тримається та властивість сконденсованого наукового стилю, яку в лінгвостилістиці називають *іменним характером наукового стилю*. У зв'язку зі сказаним національну своєрідність будови і функціонування назв предметних дій в науковому стилі сучасної української мови можна розглядати в двох напрямках. Спочатку необхідно з'ясувати роль і місце різних словотворчих моделей у називанні спеціальних понять, а пізніше доречно виявити текстотворчі особливості віддієслівних іменників. Обидві проблеми широко дискутуються українськими термінотворцями. [2, с.27]

Базові терміни та терміноелементи в українських наукових назвах предметних дій творять переважно від дієслівних основ за допомогою суфіксів *-ни(я)*, *-ти(я)*, *-к(а)* та безсуфіксним способом. Абсолютно переважає перший тип назв, який конкурує з безсуфіксними термінами та іншомовними найменуваннями на *-ці(я)*.

Дослідники українських віддієслівних іменників на *-нн(я)* неодноразово підкреслювали, що ці похідні здатні структурно розмежовувати сталі чи довготривалі і короткочасні або обмежені в часі, а також завершені дії. Такий підхід збережено в усіх сучасних перекладних термінних словниках, які розмежовують назви незавершених, багаторазових, і найменування завершених дій, а також назви явищ. Перші утворено від дієслів недоконаного виду, а другі – доконаного (наприклад, *вбирати – вбирання, увібрати – увібрання*). Терміни на *-енн(я)*, у яких відсікається суфікс твірної основи, часто розвивають вторинні значення, поєднуючи дві семи: «разова дія» і «явище» або «разова дія» і «наслідок», наприклад: *намагнічення* (разова дія і явище); *відкладення* (разова дія) – *відклад* (явище); *відхилення* (разова дія) – *відхил* (наслідок). Згаданий спосіб термінотворення широко представлений в термінних словниках двадцятих років ХХ століття. Тоді було утворено значну кількість безсуфіксних іменників для найменувань короткотривалих процесів, станів, наслідків дій. Коло них у словнику стояла позначка *N* – авторський новотвір (*закріп, занур, злив, наблиз, переміст* тощо). Через те, що словотвірна будова таких назв розходилася із російськомовними відповідниками на *-ние*, у термінологічних бюлетенях середини тридцятих років дані та інші однотипні новотвори вилучили, попередньо засудивши як прояв націоналістичного шкідництва на мовному фронті. Спробам повернути деякі із тодішніх новотворів в активний терміновжиток і до сьогодні чинять опір деякі українські вчені.

На сучасному етапі розвитку української наукової термінології можна помітити прагнення закріпити за похідниками на *-нн(я)* від однієї видової дієслівної форми значень тривалості і короткочасності. У текстах для називання спонтанних процесів звичайно із двох варіантів вибирають один, незалежно від якої дієслівної форми утворено термін – доконаного виду (наприклад, *заломлення*) або недоконаного (наприклад, *випромінювання*). Якщо необхідно підкреслити довго- чи короткотривалість дії, то використовують допоміжні дієслова (наприклад, *здійснювалось, здійснилось розсіювання*). Таке явище спричинене взаємодією двох чинників.

По-перше, в описі спонтанних фізичних або хімічних процесів нема потреби підкреслювати їхню тривалість. Тут важливе інше – процес (стан) як кількісна або якісна характеристика певного об'єкта, а не відношення дії до певної внутрішньої межі. Прагненням відобразити в терміні дію (стан) як сталу властивість предмета і зумовлений свідомий вибір одного з двох девербативів. Другий стає зайвим, оскільки дублює семантику першого. З можливих варіантів найчастіше вибирають найкоротший.

По-друге, має значення і контекст, у якому вживається слово. Очевидно, слід теоретично і практично переглянути статус так званого розщепленого присудка в науковому стилі української літературної мови і з'ясувати можливість його заміни особливою дієслівною формою. Хоча, однак, неможливо позбутися аналізованих іменників з суфіксом *-нн(я)* у дефініціях і заголовках наукових праць.

Відсутність семантичних обмежень (суфікс *-нн(я)* творить науково-технічні терміни з різноманітними частковими словотвірними значеннями), високий ступінь дієслівності, здатність поєднуватися майже з усіма типами твірних основ, у тому числі й найпродуктивнішими, - усі ці чинники сприяють розвитку продуктивності досліджуваних віддієслівних іменників у термінотворі і роблять суфікс *-нн(я)* основним засобом творення нових найменувань назв спеціальних понять у різних галузях знань. Його можливості можуть деякою мірою стримувати тільки похідники з нульовим суфіксом, які, однак, обмежені певними класами твірних дієслів, з одного боку, і значною залежністю семантики від контексту, - з другого. У текстах з віддієслівними термінами-іменниками на *-нн(я)* можуть конкурувати інфінітиви, однак їх не прийнято використовувати в деяких видах текстотворчих одиниць, зокрема дефініціях, заголовках.

У складі українських наукових термінів-назв опрідметнених дій можна вичленувати три інтернаціональні суфікси: *-аці(я)* (*-ці(я)*, *-енці(я)*), *-аж*, *-анс*.

Активне термінотворення на базі позичених слів зосереджене в межах однієї моделі – віддієслівних іменниках з суфіксом *-аці(я)* та його варіантах (-

ці(я), -енці(я)). Ці похідники є основним засобом творення найменувань фізичних та хімічних явищ безвідносно до часу їхнього протікання (наприклад, *абсорбція, адсорбція, акумуляція*). У загальнолітературній мові деякі з них мають національні відповідники, однак у терміносистемах ці похідники різняться семантично. Зокрема, словники часто як синонім до *абсорбції* подають лексеми *поглинання, вбирання, всмоктування*, але *абсорбція* – це не просто вбирання, а вбирання всім об'ємом.

На окрему увагу заслуговує функціонування віддієслівних іменників у тексті. Часто можна почути твердження, що у зв'язку з іменним характером наукового стилю в ньому роль дієслова зводиться до того, щоб передовсім пов'язувати поняття, названі іменниками або іменниковими словосполученнями. Проти відсування дієслівності української мови на другий план виступали ще в 20-30 роки ХХ століття відомі українські мовознавці В.Сімович та О.Курило, вбачаючи в цьому не характерну рису української наукової мови, а один із засобів її зросійщення.

Віддієслівні прикметники також відіграють у науковій термінології дуже важливу роль: вони несуть основне семантичне навантаження в найменуваннях за суттєвою понятійною ознакою – дією, що її виконує предмет, або дією, спрямованою на нього. Визначення ролі й місця цього типу слів в українській науковій термінології ускладнюється тим, що серед термінознаців-практиків знайшла благодатний ґрунт поширена ще в 20-30 роках ХХ століття думка, що в українській мові для називання сталих процесових ознак не використовують дієприкметників теперішнього часу. У зв'язку з цим укладачі термінних словників активно шукають способів і засобів видових найменувань за процесовими ознаками.

Одна група термінознавців (термінологи-практики) намагається скласти алгоритми, які допомагали б творити нові назви автоматично, за наперед установленими зразками. Друга частина термінологів (мовознавці) схильні вважати, що таких алгоритмів створити не можна, тобто відсутність однозначної відповідності між значенням і формою. [2, с.25]

З уваги на спосіб називання віддієслівні прикметники в сучасній українській науковій термінології можна поділити на три групи. Перші мають загальне значення «призначений виконувати дію» або «призначений для дії», а другі вказують на здатність виконувати дію (активну здатність), треті – на здатність піддаватися дії (пасивну здатність).

Центральне місце серед прикметників першої групи займають віддієслівні прикметники з суфіксом *-льн-*. Семантичний зв'язок похідника з твірним словом опосередкований віддієслівним іменником, наприклад: *механізм для реєстрування – реєструвальний механізм*. Через сполучувальні обмеження (суфікс *-льн-* не приєднується до основ на приголосний) або з інших причин (недостатня глибина зв'язку похідного слова з твірним, надавання переваги коротшому терміну) прикметники з цільовим значенням ще творять за допомогою таких словотворчих засобів:

- від віддієслівних іменників, додаючи до них суфікси *-ов-* (*тяга – тяговий*), *-н-* (*рушій – рушійний*), *-ськ-* (*лікар – лікарський*), *-оч-* (*спів – співочий*), *-ч-* (*установа – установчий*);
- від дієслів за допомогою суфіксів *-н-* (*вбирний, орний*), *-ч-* (*мірчий*), *-уч-*, *-ач-* (*ведучий, висячий*).

Важче окреслити коло засобів і способів називання предметів за їхньою здатністю виконувати дію. Рекомендацію надавати перевагу віддієслівним похідникам на *-івн(ий-)* прийняти не можна, оскільки в сучасній українській літературній мові такі похідники утворюються тільки від безпрефіксних дієслів недоконаного виду з суфіксом *-ува-*, що походить з колишнього *-ова-* (наприклад, *гамувати – гамівний*). Тут маємо не один суфікс, а два, тому названі похідники – це прикметники з суфіксом *-н-* і усіченим суфіксом твірного дієслова *-ів-*. Неологізми на кшталт *вбирівний, поглинівний* штучні, бо утворені від іншого структурного типу основи. Якщо *-н-* не поєднується з твірною основою, то його або замінюють синонімічними афіксами *-к-*, *-лив-*, *-уч-*, *-ач-* (наприклад, *речовина летка, погода мінлива, домен біжучий, хвиля*

стояча) або творять прикметник від віддієслівного іменника, додаючи суфікс –*ов-* (наприклад, *електрон обертовий*).

Назв пасивних дійових властивостей об'єктів не можна творити за зразком прикметників *виліковний* чи *спростований* тому, що в таких похідниках виділяється два суфікси: *-ов-* і *-н-* (*виліковувати – виліковний, спростувати – спростований*) і твірними для них є не дієслова доконаного виду, а недоконаного.

У зв'язку з майже цілковитою відсутністю в сучасному українському термінотворенні пасивних дієприкметників теперішнього часу на *-мий-* (крім русизмів *видимий, невидимий, припустимий*, які можна замінити похідниками на *-ний-*: *видний, невидний, допускний*, а також *невагомий*, замість якого можна вживати новотвір 30-х років *безваговий*, маємо лише кілька давніх позик, серед яких поширені *рухомий, питомий*: *рухома частина, питома вага*), суфікс *-н-* залишається єдиним продуктивним засобом творення аналізованих найменувань пасивних дійових властивостей предметів (*група звідна, електрод поворотний, газ випускний*), а контекст – основним засобом розрізнення видових активних і пасивних процесових ознак предметів.

Таким чином, проблема термінотворення на власне українському ґрунті заслуговує на подальше наукове дослідження.

Список використаних джерел та літератури

1. Мазурик Д. Українська неологічна традиція / Д. Мазурик // Вісник Львівського університету. – Вип. 34. – Ч. 1. – Львів, 2004. – С. 219 – 225.
2. Карпіловська Є.А. Тенденції розвитку сучасного українського лексикону: чинники стабілізації інновацій. /Є.А.Карпіловська //Українська мова. – 2008. - № 1. – С. 24-35.
3. Акуленко В.В. Українська мова в європейському контексті (проблеми розвитку мовленнєвої комунікації) / В.В.Акуленко // Мовознавство. – 2011. - № 2. – С. 91-97.
4. Масенко Л. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір /Л. Масенко. – К.: “КМ Академія”, 2014. – 268 с.